

УДК 334.754(470+571)

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-9(347)-169-176

Шевцова Євгенія Сергіївна,
асистент кафедри історії України
ДЗ „Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”, м. Старобільськ, Україна.
e.shevtsova209@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4304-6792>

СТАНОВЛЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Земська статистика виникла в середині ХІХ ст. як відповідь на практичну необхідність отримання інформації про майновий стан населення. При цьому статистичні дослідження, проведені земствами, були направлені на різні аспекти розвитку суспільства. Органи земської статистики мали надзвичайно велике значення для затвердження статистики як знаряддя соціального пізнання, розробки найбільш раціональних прийомів статистичної роботи. Величезний матеріал, що збирався та розроблявся земськими статистиками протягом трьох-чотирьох десятиліть, виявився надійною фактичною основою для глибоких досліджень економіки пореформених українських губерній.

Мета статті полягає в комплексному аналізі передумов створення на базі земств, як органів місцевого самоврядування, статистичних відділень, та характеристики напрямів їх діяльності.

Земська статистика, умови її появи та розвитку у межах Катеринославської губернії розглядалися у праці дослідників І. В. Петрової та О. О. Петрова (2010). Чернігівську земську статистику досліджував Н. А. Дорошок (2016), ґрунтовною роботою у сфері статистики можна вважати „Нариси з історії статистики” (1999). Окрім цього, важливим джерелом інформації про стан статистичної справи можуть слугувати безпосередньо статистичні дослідження та напрацювання земських установ.

Формування земств як органів місцевого самоврядування у Російській імперії було викликано процесом реформування усіх сфер суспільства у 60–70-х рр. ХІХ ст., як логічним продовженням селянської реформи 1861 р. Поява цих органів у 1864 р. мала на меті приведення системи управління місцевим господарством у відповідність із потребами нового виду суспільних відносин, що розвивався в країні, а також з новим статусом селянства. Таким чином, представницькі органи земського самоврядування – земські збори та управи губерньського та повітового рівня – були запроваджені у ряді губерній європейської

частини Російської імперії, включаючи й українські землі. У законодавстві закріплювалися принципи за якими повинні були формуватися та діяти новоутворені органи самоврядування. До таких можна віднести: принцип всестановості, що гарантував представництво в земствах широких верств населення, проголошення незалежності від державної адміністрації; виборність і змінюваність посадових осіб; а також гласність діяльності (Дорошенко, 1909, с. 8).

При цьому, склад органів формувався особливим чином. Так, наприклад, у виборах могли брати участь тільки чоловіки у віці від 25 років, лише на основі цензу. Внаслідок цього більшість представників відносились до дворян-землевласників, сфера їх інтересів була спрямована в більшості випадків на господарські і культурно-освітні питання місцевого рівня. При цьому земства вводилися у губерніях, з перевагою поміщицького землеволодіння, при відсутності координуючого центру та постійним контролем губернатора й Міністерства внутрішніх справ. Діяльність земств була направлена й на виконання державних замовлень, координацію життя населення та подання звітів про стан розвитку регіону (Ткаченко, 2010, с. 99).

Основним джерелом коштів для діяльності земств були місцеві збори, які зазвичай стягувалися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Для цього повинні були проведені особливі статистичні роботи. Таким чином, земська статистика виникла як оцінна. Але невдовзі земська статистика поставила собі нові завдання – глибоко вивчити економічне життя губерній, стан та розвиток регіонів. Статистичні роботи стали проводитись земствами з початку 70-х років. Спочатку обсяг робіт був невеликий, і організовувалися вони зазвичай силами самих земських управ. З середини 70-х років, протягом п'яти-шести років, у більшості губерній при земствах були створені Спеціальні статистичні бюро.

Обмеженість у фінансуванні, низький рівень довіри населення та контроль діяльності з боку держави все ж таки не завадили земствам перетворитися у центр громадсько-політичного та культурного життя. Статистичні дослідження, проведені земствами, охоплювали різні сфери життя населення. Органи земської статистики зробили чималий внесок для затвердження статистики як знаряддя соціального пізнання, займалися розробкою інструментарію та практичних методів збору та обробки статистичної інформації. Величезний матеріал, зібраний земськими статистиками, дає інформацію для глибоких досліджень різних аспектів розвитку пореформених українських губерній.

Варто зазначити, що в другій половині XIX ст. у Російській імперії виокремилось три напрями розвитку практичної статистики: державно-адміністративна, відомча і земська. Державно-адміністративна статистика була представлена Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. Вона займалася питаннями населення,

господарської діяльності, перш за все, сільським господарством (*Нариси*, 1999, с. 22). Місцевими установами адміністративної статистики були губернські статистичні комітети, створені Міністерством внутрішніх справ.

Отже, вже в XIX ст. державна влада і громадськість реально усвідомлювали роль статистики як методу соціального пізнання. Значний вплив на статистичну думку другої половини XIX ст. справили теоретичні здобутки західноєвропейської статистичної науки, які в орієнтувалися на ідеї видатного бельгійського статистика Адольфа Кетле (1796–1874) (Плошко, 1990, с. 35–40).

Спостерігається, що створення міністерств у XIX ст. і накопичення в них звітних матеріалів по губерніях пришвидшило заснування такого статистичного центру по збиранню та обробці облікових матеріалів, який міг би надати картину господарського стану країни. У положенні про губернію передбачалось одержання від губернаторів необхідних відомостей за різними розділами статистики. Водночас у складі Міністерства внутрішніх справ було утворено групу чиновників із десяти осіб для впорядкування відомостей про стан губерній з метою створення загальної статистичної бази країни. Згодом цю групу було підпорядковано Міністерству поліції й реорганізовано у Статистичне відділення.

Обов'язки відділення не обмежувались одержанням різноманітних відомостей про населення та господарство країни. Воно мало складати на підставі цих даних зведені статистичні праці. Джерелами яких повинні були слугувати таблиці, що складалися губернськими статистичними комітетами і додавалися до щорічних звітів губернаторів. Хоча за формою ці звіти були неоднакові, але містили в собі детальні статистичні відомості про населення, промисловість, сільське господарство і т. д.

У 30-х р. XIX ст. розробку статистичних матеріалів було розподілено між Міністерством фінансів та Міністерством державного майна. Статистичне відділення знову реорганізували, склад його розширили. Було створено спеціальну мережу кореспондентів, які додатково до офіційних джерел подавали матеріали власних спостережень. У 1852 р. Статистичне відділення реорганізується у Статистичний комітет, а в 1857 р. його перейменовують у Центральний статистичний комітет, до складу якого було включено два відділи: статистичний та земський (Дорошок, 2016, с. 339).

Земська статистична справа сформувалась у відповідь на пошуки земством нових надійних джерел статистичної інформації. Наділене офіційним законодавством широким колом обов'язків з налагодження культурно-господарського життя в регіонах, земства відразу зіткнулися з проблемою повної та точної інформаційної бази забезпечення власної діяльності. Окрім цього, важливим завданням земських установ стало

забезпечення фінансової стабільності земства через формування повноцінних кошторисів земських прибутків і витрат. „Положение о губернских и уездных земских учреждениях” 1864 р. поклало функцію підготовки губернського та повітових кошторисів відповідно на губернську та повітові земські управи (*Свод*, 1876, с. 412). Перші земські зібрання доручили управам невідкладно зайнятися ретельним обліком і належною оцінкою нерухомого майна. Їх неспроможність забезпечити інформаційну підтримку земських установ спричинила необхідність членів земських управ стати першопрохідцями оціночно-статистичних робіт у регіоні.

90-і роки XIX ст. стали порівняно новим етапом у розвитку статистичної справи в Російській імперії. Це пояснювалося тим, що, по-перше, до 1893 р. не було видано жодних спеціальних державних законодавчих актів, які б регламентували діяльність земських статистичних закладів. Тому в цей час роль упорядника земської статистики відігравали губернські земські зібрання. Але вже після 1893 р. уряд розпочав законодавчо регламентувати діяльність земської статистики. 8 червня 1893 р. уряд видає „Правила оценки недвижимых имуществ для обложения земскими сборами”, згідно з яким вже існуючі земські статистичні заклади скеровувалися на завдання визначення прибутковості нерухомого майна (оціночні роботи) для фіскальних потреб земств, створювалися нові оціночно-статистичні заклади під контролем урядових органів – оціночних комісій. Відкриття та утримання земських статистичних органів було обов’язком земств (Петрова&Петров, 2010).

Земська статистика не була чимось надзвичайним, а являла собою результат значної підготовчої роботи, яка проводилася дослідниками соціально-економічного життя країни ще в 30-40-х рр. XIX ст. (Гозулов, 1972, с. 148). Крім того, як відзначалося, до відкриття земських установ існувала вже згадувана урядова статистика, яка збирала необхідні для адміністрації відомості про окремі галузі народного господарства. Але урядова статистика, по-перше, не повідомляла даних для визначення вартості об’єктів земського оподаткування, а, по-друге, її дані були не тільки не повними, але й часто-густо неточними. Так, урядові губернські статистичні комітети, не досліджуючи землеволодіння по окремих ділянках земель, які належали тому або іншому власнику, обмежувалися вивченням окремих територій повітів (так званих „дач”). За встановленим порядком кожна волость складала для губернського статистичного комітету відомості по шести головних таблицях: про кількість дворів і мешканців у поселеннях по станах; про кількість мешканців за віросповіданням; про кількість худоби; про кількість будівель, за виключенням церков, у міських поселеннях; про кількість фабрик і заводів у волості; про кількість ремісників у міських поселеннях. У свою чергу, кожен із цих підрозділів

складався з великої кількості рубрик так, що в кінцевому результаті по закінченні опису з'являлася велика книга, але вона давала дуже мало поточного матеріалу, бо зміст її далеко не відповідав величезному об'єму (Гапієнко, 1997, с. 49). Ця статистична програма була універсальною для всієї держави і не враховувала специфіки окремих губерній

Проте урядові та земські статистичні заклади мали і спільні риси, наприклад, залежність діяльності обох видів статистики від бюрократизму, який панував у органах як влади офіційної так і самоврядування. Як стверджував А. В. Пешехонов (1901), “важливою причиною недостатньої уваги з боку земців до дійсних потреб статистичної справи є посилення бюрократичних та станових тенденцій в земському середовищі – тенденцій, які є протилежними духу й складу земсько-статистичної організації. Деякі земські діячі застосовують багато зусиль, аби перетворити бюро на канцелярїю та викорінити в статистиках ідеї і погляди, які їм не подобаються.” (с. 187).

Отже, земська статистика, що формувалась поряд з урядовими органами статистики, виконувала важливу державну функцію – збір та обробка інформації щодо майнового стану населення, їхнього матеріального добробуту, про економічний стан земств та губерній загалом. Земські статисти одні з перших почали розробляти практичні рекомендації та інструментарій для статистичних досліджень, прагнули до отримання найбільш точних та об'єктивних показників. При цьому, незважаючи на те, що вони повністю фінансово не залежали від державного апарату, діяльність земств у сфері статистики стала важливим джерелом інформації для держави.

Список використаної літератури

- 1. Дорошенко В.** З історії земства на Україні. Львів, 1909. 68 с.
- 2. Ткаченко О. О.** Роль Земської реформи 1864 року в формуванні селянського самоврядування на Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право.* 2010. № 3. С. 99–102.
- 3. Нариси з історії статистики України / авт. кол. :** О. Г. Осауленко (гол. ред.), В. І. Карпов, М. В. Пугачова та ін. К., 1999. 188 с.
- 4. Плошко Б.** История статистики. М. : Финансы и статистика, 1990. 295 с.
- 5. Дорошок Н. А.** З історії виникнення земської статистичної служби у Чернігівській губернії. *Сівєричина в історії України.* 2016. Вип. 9. С. 338–342.
- 6. Свод законов Российской империи.** СПб. : Тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1876. Т. II. Кн. 1. 1876. 737 с.
- 7. Петрова І. В., Петров О. О.** Статистична справа у Катеринославській губернії у 90-х роках XIX – на початку XX ст. *Наука. Релігія. Суспільство.* 2010. № 3. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33621/155-Petrova.pdf?sequence=1>.
- 8. Гозулов А.** Очерки истории отечественной статистики. М. : Статистика, 1972. 312 с.
- 9. Гапієнко А.** З історії розвитку чернігівської земської статистики.

Сіверянський літопис. 1997. № 1–2. С. 49–63. **10. Пешехонов А. В.** Кризис в земской статистике. *Русское богатство*. 1901. № 12. С. 167–189.

References

- 1. Doroshenko, V.** (1909). Z istorii zemstva na Ukraini [From the history of zemstvos in Ukraine]. Lviv: N. p. [in Ukrainian].
- 2. Tkachenko, O. O.** (2010). Rol Zemskoi reformy 1864 roku v formuvanni selianskoho samovriaduvannia na Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [The role of the Zemsky reform of 1864 in the formation of peasant self-government in Ukraine in the second half of the XIX – early XX century]. *Yurydychnyi visnyk. Povitriane i kosmichne pravo – Legal Bulletin. Air and space law*, 3, 99-102 [in Ukrainian].
- 3. Osaulenko, O. G.** (Ed.). (1999). Narysy z istorii statystyky Ukrainy [Essays on the history of statistics of Ukraine]. Kyiv: Derzhkomstat Ukrainy; NDI statystyky Derzhkomstatu Ukrainy [in Ukrainian].
- 4. Ploshko, B.** (1990). Istoriya statistiki [History of statistics]. Moscow: Finansy i statistika [in Russian].
- 5. Doroshok, N. A.** (2016). Z istorii vynyknennia zemskoi statystychnoi sluzhby u Chernihivskii hubernii [From the history of the Zemstvo statistical service in the Chernihiv province]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 9, 338-342 [in Ukrainian].
- 6. Svod zakonov Rossijskoj imperii** [Code of Laws of the Russian Empire]. (1876). (Vol. II, Issue 1). St. Petersburg: Tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. Kanc. [in Russian].
- 7. Petrova, I. V., & Petrov, O. O.** (2010). Statystychna sprava u Katerynoslavskii hubernii u 90-kh rokakh XIX – na pochatku XX st. [Statistical case in Ekaterinoslav province in the 90s of the XIX – early XX centuries]. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo – Science. Religion. Society*, 3. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33621/155-Petrova.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- 8. Hozulov, A.** (1972). Ocherki istorii otechestvennoj statistiki [Essays on the history of domestic statistics]. Moscow: Statistika [in Russian].
- 9. Hapiienko, A.** (1997). Z istorii rozvytku chernihivskoi zemskoi statystyky [From the history of development of Chernihiv zemstvo statistics]. *Siverianskyi litopys – Severyansky chronicle*, 1-2, 49-63 [in Ukrainian].
- 10. Peshekhonov, A. V.** (1901). Krizis v zemskoj statistike. [Crisis in zemstvo statistics]. *Russkoe bogatstvo – Russian wealth*, 12, 167-189 [in Russian].

Шевцова Є. С. Становлення земської статистики на українських землях у другій половині XIX ст.

У статті проаналізовані передумови формування та становлення на українських землях такого явища як земська статистика. Надано коротку характеристику історії створення земств, як органів місцевого самоврядування та сфери їх діяльності. Автор наголошує, що основним джерелом коштів для діяльності земств були місцеві збори, які зазвичай

стягувалися з урахуванням вартості нерухомого майна та його прибутковості. Для цього повинні були проведені особливі статистичні роботи. Ці обставини й зумовлюють активізацію статистичних досліджень земствами. Згодом органи почали проводити масштабні розвідки з економіки, суспільного розвитку краю. Земські статисти одні з перших почали розробляти практичні рекомендації та інструментарій для статистичних досліджень, прагнули до отримання найбільш точних та об'єктивних показників. Наводиться порівняння губернських статистичних комітетів, як органу урядової статистики, та подібних земських органів у методах та напрямках роботи. Автор оцінює значення напрацювань земств для регіональної історії, особливо у сфері економіки.

Ключові слова: земство, статистика, губернський статистичний комітет.

Шевцова Е. С. Становление земской статистики на украинских землях во второй половине XIX ст.

В статье проанализированы предпосылки формирования и становления на украинских землях такого явления как земская статистика. Дана краткая характеристика истории создания земств, как органов местного самоуправления и сферы их деятельности. Автор отмечает, что основным источником средств для деятельности земств были местные сборы, которые обычно взимались с учетом стоимости недвижимого имущества и его доходности. Для этого должны были проведены особые статистические работы. Эта ситуация и обуславливают активизацию статистических исследований земствами. Впоследствии органы начали проводить масштабные исследования по экономике, общественному развитию края. Земские статисты одни из первых начали разрабатывать практические рекомендации и инструментарий для статистических исследований, стремились получить самые точные и объективные показатели. Приводится сравнение губернских статистических комитетов как органа правительственной статистики и подобных земских органов в методах и направлениях работы. Автор оценивает значение наработок земств для региональной истории, особенно в сфере экономики.

Ключевые слова: земство, статистика, губернский статистический комитет.

Shevtsova E. S. Formation of zemstvo statistics in the Ukrainian lands in the second half of the XIX century

The article analyzes the preconditions for the formation and formation of such a phenomenon as zemstvo statistics on Ukrainian lands. A brief description of the history of the creation of zemstvos as local governments and the scope of their activities. The author emphasizes that the

main source of funds for the activities of zemstvos were local fees, which were usually levied based on the value of real estate and its profitability. To do this, special statistical work had to be carried out. These circumstances determine the intensification of statistical surveys by zemstvos. Subsequently, the authorities began to conduct large-scale investigations into the economy and social development of the region. Zemsky statisticians were among the first to develop practical recommendations and tools for statistical research, striving to obtain the most accurate and objective indicators. The comparison of provincial statistical committees as a body of government statistics and similar zemstvo bodies in methods and directions of work is given. The author assesses the significance of the achievements of zemstvos for regional history, especially in the field of economics.

Keywords: zemstvo, statistics, provincial statistical committee.

Стаття надійшла до редакції 8.09.2021 р.

Прийнято до друку 11.10.2021 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.